Werkgroep Middelnederlandse Artes-Literatuur

W-mail

Jaargang 2, aflevering 3
Najaar 2001

W-mail

Orgaan van de Werkgroep Middelnederlandse Artes-Literatuur (WEMAL)

Jaargang 2, aflevering 3 — Najaar 2001

Bestuur:

— Orlanda S. Lie, voorzitter
— Erwin Huizenga, secretaris
— Lenny Veltman, penningmeester

Ledenadministratie, adreswijzigingen etc.:

Gerrit Verbeek
(voor adres zie hieronder)

Redactie en redactieadressen:

Jaap Staal

Ribeslaan 92
3053 MS Rotterdam
010-2850644
E-mail: j.staal@consunet.nl

Noor Versélewel de Witt Hamer

Lindenlaan 42
5595 AM Leende
040-2065220 / 040-2062359
E-mail: noorvdwh@planet.nl

Gerrit Verbeek

Stieltjeslaan 33
1222 RD Hilversum
035-6857712
E-mail: g.c.r.verbeek@chello.nl

INHOUD

Wijziging redactie 4

Mutaties ledenlijst 4

Aankondiging derde WEMAL studiedag 4

"Maar het geluk heeft vele staarten..." 5
Een interview met prof. dr. R. Jansen-Sieben

Repertorium
Aanvullingen op het *Repertorium* door R. Jansen-Sieben 9

Forum
Geheimschrift in het Hattemse handschrift 14

Bericht uit de subgroepen
WEMAL Sidrac - het valt niet mee! 16
WEMAL Handschriftelijke context 16
WEMAL Bloemlezing 17
WEMAL Platenboek - pluizen en beschrijven 18

Recensie
Een koopman in Venetië 19

Recent verschenen literatuur 21

WIJZIGING REDACTIE

Wegens drukke werkzaamheden heeft Erwin Huizinga zich genoodzaakt gezien terug te treden als redacteur van W-mail. Erwin heeft zich bijzonder verdienstelijk gemaakt bij het opstarten van ons blad. Vrijwel in zijn eentje redigeerde hij de eerste jaargang. Ook legde hij de nodige contacten en knapte de moeilijke klussen op. Gelukkig zal hij de rubriek over de nieuw verschenen literatuur blijven verzorgen.
Erwin, enorm bedankt voor alles wat je gedaan hebt!

De redactie

MUTATIES LEDENLIJST

Nieuwe leden

Peer Boselie
"Gaudete" D. Pollartdreef 2
6132 TD Sittard
Peer.Boselie@Sittard-Geleen.nl

Martien Hermes
Oude Arnhemseweg 29
3702 BA Zeist
mahermes@worldonline.nl

Trees Wessels-Lunter
Kouwerplantsoen 19
3571 LT Utrecht
peter.wessels@let.uu.nl

Adreswijzigingen

Annelies van Gijsen
Mechelsesteenweg 221
B-2018 Antwerpen
0032 3 281 3947
annelies.vangijsen@ufsia.ac.be

Email-adreswijzigingen

Els Meijknecht
els.meijknecht@zonnet.nl

Marjolein Saan
Hans.Saan@net.HCC.nl

Lenny Veltman
l.thart@chello.nl

"MAAR HET GELUK HEEFT VELE STAARTEN..."

Een interview met prof. dr. R. Jansen-Sieben

Wat bracht u ertoe u in de artes te verdiepen?

Ik studeerde aan de Vrije Universiteit van Brussel, was wat ouder dan de meeste studenten - ik had mijn middelbare-schoolstudie moeten onderbreken - en werd assistente van prof. Van Loey. Op een dag zei hij tegen mij: "Er is iets wat ikzelf graag zou doen, maar waar ik maar niet toe kom. In Uppsala ligt een handschrift met een tot nu toe onuitgegeven tekst van de *Natuurkunde van het geheel-al* en dat is een tekst die ik graag zou bestuderen. Maar daar kom ik nooit meer aan toe. Zou jij daar niet eens een proefschrift over kunnen schrijven?"

Ja, wat doe je, als je baas met zo'n voorstel komt? Ik zei ja en kreeg daarmee mijn eerste artes-tekst onder ogen. 'Artes' was op dat moment trouwens niet het goede woord. Het hele begrip, zelfs het woord bestond nog niet in de Nederlanden. Toen zag ik, dat er in het handschrift uit Uppsala ook een medische tekst stond en nog andere artes-teksten en was mijn belangstelling gewekt.

Uiteraard was mijn proefschrift nog linguïstisch van opzet - ik was tenslotte leerling van Van Loey. Maar later heb ik een soort vadermoord gepleegd. Van Loey wilde de oorkondentaal gaan bestuderen in de verwachting dat hij daar het 'gewone' Middelnederlands onder ogen kreeg. Maar ik ben hem daarin niet gevolgd. Volgens mij is de oorkondentaal evenzeer als de taal van de literatuur een kunsttaal, met vaste formules en een zeer beperkte woordenschat.

Nee, als je kans wilt maken het Nederlands van alledag tegen te komen, kun je beter een medische prozatekst of een reisbeschrijving bestuderen. Als Yperman schrijft hoe je een schedel trepaneert, dan moet hij ervoor zorgen dat zijn lezer hem glashelder begrijpt. En ook reisbeschrijvingen met instructies moeten in gemakkelijk te vatten en eenduidige taal zijn gesteld.

Maar hoe kwam ik aan voldoende teksten? In de editie van Ypermans *Chirurgie* van Van Leersum stond dat er maar 4 Middelnederlandse handschriften met medische teksten bestonden. En edities daarvan waren er niet. Ik ben toen maar

zelf op zoek gegaan. En toen wees de conservator van de hss. in de U.B. van Utrecht mij erop, dat hs 1328 (dat onder meer een afschrift van de *Natuurkunde* en de *proza-Natuurkunde* bevat) behalve door mij ook door iemand anders bestudeerd werd. Zo kwam ik in contact met W.F. Daems, die het *Boec van medicinen in dietsche* (dat in 14 hss en fragmenten is overgeleverd) aan het uitgeven was. Daems woonde in Zwitserland, was apotheker en werkte bij de antroposofische firma Weleda. En hij introduceerde mij bij Gundolf Keil, je mag zeggen de 'paus' van de geschiedenis van de geneeskunde. Keil is, zoals u weet, een leerling van Gerhard Eis.

Dat was voor mij de doorbraak. Ik had inmiddels al een aanzienlijk aantal teksten ontdekt, maar wist niet hoe ik daar een overzichtelijk geheel van kon maken. Bij Eis vond ik de indeling in de artes, die ik heb overgenomen. Wetend hoe ik verder moest gaan, bezocht ik bibliotheken en raadpleegde catalogi. Dat laatste gaf onverwachte problemen. In de meeste catalogi staan de artes-teksten niet als zodanig vermeld, omdat voor dit soort teksten in de tijd dat de catalogi werden samengesteld, geen enkele belangstelling bestond. Een andere complicatie is, dat in Duitsland de vermelding 'deutsch' om de taal van het hs weer te geven soms even goed Middelnederlands kan betekenen.

Soms heb ik gewerkt met microfiches. Om kennis te nemen van de inhoud is dat voldoende. Mijn gegevens schreef ik op kaarten, die ik bewaarde in bakken. En de voorraad groeide. Op een avond kreeg ik bezoek van Wim Gerritsen, die het Bulkboek over de middeleeuwen aan het voorbereiden was en mij vroeg wat ik wist van teksten over sport. Toen hij mijn kaartenbakken zag en van zijn verbazing was bekomen, zei hij: "Dat mag je niet voor jezelf houden". Ik stribbelde tegen. Op het moment dat zo'n repertorium verschijnt, is het al verouderd. Je vindt steeds wat nieuws, uit kleine bibliotheken, uit particuliere verzamelingen. De rol van het toeval is enorm. En dan moet je het geluk hebben, dat je oog net op dat toeval valt.

Mijn ervaring is: hoe deskundiger een onderzoeker, hoe groter de kans dat hij het geluk bij de staart grijpt.

Ja, maar het geluk heeft vele staarten en hoeveel grijp je niet? Om een voorbeeld van zo'n toeval te noemen: ik had een Franstalige student die mij vertelde dat hij thuis wat perkamenten had met Middelnederlandse teksten, die hijzelf niet kon lezen. Of ik erin geïnteresseerd was. Het meeste lag niet op mijn gebied, was van belang voor een historicus, maar er was een perkamenten rol bij - vrijwel zeker uit 1349 - met heel bijzondere liederen. Dit is een van de zeldzame perkamenten rollen met Middelnederlandse teksten die we hebben. Uiteraard is een publicatie in voorbereiding.

Maar wat als die student wat minder enthousiast was geweest of de collega die

de teksten schiftte, wat minder alert? Dat noem ik het toeval. Ik vermoed dat er nog heel wat artes-handschriften liggen. Behalve in particulier bezit ook in kleine bibliotheken in Noord-Frankrijk, en in landen als Hongarije.

Maar terug naar het *Repertorium*. Ik kon dankzij de Deutsche Forschungs Gemeinschaft tweemaal drie maanden werken in Würzburg om het op te zetten en daarna nog een jaar op het NIAS. En HES Uitgevers wilde het uitgeven en nam daarvoor de beste binder in de arm. Het is alleen jammer, dat het boek zo ontzettend duur is geworden.

Beschouwt u het 'Repertorium' als uw hoofdwerk of vindt u, dat uw belangrijkste arbeid toch elders ligt?

Ik beschouw het *Repertorium* zeker als mijn belangrijkste werk, maar ik kan me er niet bij neerleggen, dat het niet volledig is. Kijkt u maar eens: hier hebt u mijn eigen exemplaar, bijna dubbel zo dik en barstend uit de band. Aantekeningen ingeplakt, overgeplakt, bijgeschreven, blaadjes ingevoegd. En dan de fouten die erin staan en verbeterd moeten worden.

Ik heb zelf ook een klein foutje ontdekt.

Wilt u me uw aantekening snel toesturen? En ja, mijn andere werk. Ik zou nu de *Natuurkunde* heel anders uitgeven, zonder al die linguïstiek.

Hebt u uw wetenschappelijke carrière uitsluitend besteed aan de artes?

Ik heb wel eens een slippertje gemaakt. De *Borchgravinne van Vergi*. En ik was een paar jaar geleden cultureel ambassadrice van België en heb me toen ontfermd over het handschrift-Van Hulthem. We hebben het eerst uit de band losgemaakt, want het was veel te strak ingebonden en had daardoor zwaar geleden. Toen gerestaureerd, maar zolang het nog los was, tentoongesteld in de K.B. te Brussel en daar een internationaal colloquium georganiseerd. De tentoonstelling is daarna verhuisd naar Munster en Amsterdam. En ondertussen gaf ik maar lezingen.

Maar het handschrift werd er niet mooier op en daar werd ik als voorzitter van de Wetenschappelijke Raad van de Koninklijke Bibliotheek Brussel mee geconfronteerd. Eigenlijk zouden we het niet meer ter inzage moeten geven, maar een facsimile moeten vervaardigen. Echter, de prijs daarvoor was een f.800.000 en dat konden we niet opbrengen. Toen heb ik op de 24e december 's avonds voor de televisie een beroep gedaan op de kijkers om het geld bijeen te brengen. Het handschrift-Van Hulthem met onder meer de abele spelen, wereldlijk toneel dat ouder is dan welk ander profaan Westeuropees toneel, is voor België wat de Nachtwacht is voor Nederland.

Ik heb gevochten voor die avond van de 24e december. Dan is iedereen thuis en kijkt TV. En naar aanleiding van die uitzending werd ik de komende dagen voor andere zenders geïnterviewd, ik bleef in het beeld. En toen werd ik op 2 januari gebeld door een heel hoge functionaris van Xerox. Xerox bood aan het

facsimile te vervaardigen. Wat ik daarvoor terug moest doen? Niets. Het zou aardig zijn, als ik in het voorwoord of op de flap van de kaft de firma bedankte. O ja, ze zouden er 120 exemplaren van maken.

Wat staat er nu bij u op stapel?

Ik bereid een nieuwe uitgave voor van het kookboek van Magirus, een Antwerpse kok uit het eind van de 16e, begin 17e eeuw. Magirus is Grieks voor kok, dat weet U? Het is een kostelijk boek, in spreektaal. Magirus schrijft niet voor dweilen die met hun vieze mouwen door het eten slepen, maar voor joffrouwen. En hij zegt ook, dat hij bij hen aan de deur komt om te kijken of ze zijn voorschriften correct hebben uitgevoerd. Maar de lezers moeten wel even geduld hebben, want het werk is hoogstens voor 1/10 af.

En verder een stuk over de mummia, een belangrijk ingrediënt in de middeleeuwse farmacopee. En daarin uiteraard verwerkt de balsemboom en de vele verhalen en legenden daaromheen. Verder samen met Orlanda Lie de *proza-Natuurkunde*. De tekst is nog interessanter dan de 'gewone' *Natuurkunde*, omdat hierin vrijwel alle artes aan bod komen.

En dan ligt er in Oxford een tractaat over de maag uit de 15e eeuw, dat begint met "Ic Nicolaas Goudriaan". En die Nicolaas Goudriaan heb ik kunnen traceren: hij was magister in de geneeskunde aan de Sorbonne en kanunnik in Utrecht en Maastricht, iemand die het dus niet bij één functie liet.

Wat waren uw overwegingen om een handboek medioneerlandistiek te redigeren?

Onze studenten moesten het doen met wat ze op de colleges hoorden. Er bestond geen enkel handboek waarop ze konden terugvallen. En toen hebben Frank Willaert en ik de specialisten op velerlei gebied uitgenodigd om hun hoofdstuk van dat handboek te schrijven. Kent u het? Wat vindt u ervan?

Ik vind het eigenlijk meer iets voor tweedejaars, mensen die al met wat teksten hebben kennisgemaakt. Maar ja, nu de studie zo bekort is...

En u moet bedenken, dat u in Nederland bevoorrecht bent. U kunt Nederlands studeren, maar de studierichting Nederlands bestaat niet in België, alleen germanistiek. Wij moeten kiezen uit twee van de drie talen: Nederlands, Engels en Duits.

Als u nu opnieuw het 'Repertorium' zou uitgeven, zou u dan ook de niet-artesteksten uit de verzamelhandschriften opnemen?

Zeker na de recente bevindingen in Duitsland is het van belang te onderzoeken welke redenen de samensteller van een verzamelhandschrift had om teksten bij elkaar te brengen. Ook in het handschrift-Van Hulthem is sprake van clusters. De abele spelen vormen er een, en de *Borchgravinne van Vergi* wordt voorafgegaan

door drie satirische gedichten over slechte vrouwen. Elders vormen een aantal gebeden tot Maria ook weer een cluster. Maar nog afgezien van de praktische bezwaren was en ben ik niet bevoegd om de niet-artesteksten te categoriseren. Artes is mijn vakgebied.

Waaraan heeft de studie van het Middelnederlands naar uw mening op het moment het meest behoefte?
[Na enig nadenken] Tekstedities. Er ligt nog een enorme hoeveelheid materiaal alleen in handschriften en dat materiaal is dus heel moeilijk toegankelijk. Als dat eens uitgegeven kon worden, desnoods zonder commentaar, alleen de tekst.

Jaap Staal

REPERTORIUM

Aanvullingen op het *Repertorium* door R. Jansen-Sieben

In 1989 verscheen het *Repertorium van de Middelnederlandse Artes-literatuur*. Sindsdien barst mijn handexemplaar uit zijn voegen. Een groot aantal correcties en vooral aanvullingen zijn daar de oorzaak van. Een (m.i. hoognodige) tweede editie zit er voorlopig niet in. Daarom heeft WEMAL het idee opgevat mij af en toe wat ruimte te bieden om het een of andere nieuw ontdekte (of in 1989 over het hoofd geziene) handschrift of boek te signaleren.

Een heel kleine greep uit het vele:

1. In te lassen op p. 53, lemma ENCYCLOPEDIE:
   [Gaius Plinius Secundus maior] Caii Plinii Secundi. Den wijtberoemden, hoochgheleerden, ouden philosophi ende natuer-kondighers, Boecken ende schriften, in vier deelen onderscheyden [...] Allen apotekers, huysvaderen ende huysmoederen, oock allen liefhebbers der konsten, seer dienstelijck, profytelijck ende vermakelijck. Nu nieuwelijck uyt den Hoochduytschen in onse Nederlantsche sprake overgeset, ende met schoone figuren verciert.
   Kampen, Arent Benian, [16de eeuw]. Ex. Hasselt, Prov. Bezit, Oud Fonds, D-0286.

2. In te lassen op p. 63, lemma GUIDO de CAULIACO:
1529 Dye Anathomia magistri Gwidonis.
Antwerpen, Willem Vorsterman, 1529. Ex. Amsterdam, UB.
NK 1312

3. In te lassen op p. 78, lemma KOKANJE (LAND van -):
1582 Pandolfo Collenuccio, Vant loeye en leckere leven. [vertaald door D. Coornhert].
Haarlem, A. Ketel, 1582. Ex. Londen, BL.

4. In te lassen op p. 92, lemma LEEFTIJDEN:
Bartholomeus Boeckx, Twaelf ouderdomme oft tijden der Menschen, gecompareert tegens de twaelf maenden van den jare. [s.d.]
Ed. J.F. WILLEMS, Berigten wegens eenige nederduitsche dichters III. Bartholomeus Boeckx. In: Belgisch Museum 9 (1845).

5. In te lassen op p. 102, lemma MEDICIJNBOEK:
[Johannes Schoover] Medicinael bouc. Inwendich ende uutwendich, Voir alle crancheydt des lichaems, die een mensce overcommen moghen Vanden hoofde totten Voeten: aen allen leden bysonderlinghe. Met noch ander ondersochte stucken voor diversche crancheden. Door Johannem Schoover Mathematicus te Norenberh. Ende M. Laurens Burres van .ix.Kercken. Nieuwelicx ghemaect tot profijt van alle menscen. Op dat hem een ieghelijc sal moghen onderhouden in rechter ghesontheyt, zonder groote costen te doene. Ghetranslateirt uuten Hoochduytsche, In onser Vlaemscher tale.
Ieper, Joos Destree, 1553. Ex. Gent, UB, Res. 490.

6. In te lassen op p. 110, lemma MONSTERS:
Een dusdanigen faetsoen van eenen calve is ter weerelt gecomen [...].
Antwerpen, Hans Liefrinck, [midden 16de e.]. Ex. Antwerpen, Stedelijk Platenkabinet, Inv. Nr.IV L/44.

7. Idem:
1587 Een wonderlicke Beschrivinghe van Vijff wonderlijcke Monsters die haer vertoont hebben boven de stadt van Luyck. Coopt, leest ende merckt wel.
Alkmaar, Josse Willemsz. Duyt, 1587.

8. In te lassen op p. 125, lemma NATUURRAMP:
1542 Vander verschrickelijcker aertbevinghen, in de stadt van Scharbarien geschiet, in dit teghenwoordich iaer van .xlij. den .xij. Junij. Hoe datter een

stadt in Torckien versoncken is.
Antwerpen, Math. Crom, 1542. Ex. Gent, UB; Londen, BL.

9. Idem:
1542 Een warachtige seer vremde ende wonderlijcke gheschiedenisse die nu in dit teghenwoordich iaer van xlij. in doostmaent over alle dlant van Italien ende oock int lant van Mijssen by dlant van Hessen ende Dueringhen gheschiet is: seer wonderlijck om hooren.
Antwerpen, Weduwe Christoffel van Remunde, [1542]. Ex. Gent, UB.

10. Idem:
1543 Vanden seer wonderlijcken teekenen die inder locht ghesien sijn in Duytschlant te Wittendael Anno M.D.xliij. den vierden Junij.
[Antwerpen], Steven Nuyts, [1543]. Ex. Gent, UB.

11. Idem:
1564 [Adriaan van Vossenholen] Copie Autentijck vant scrijven des gheleerden ende seer experten Meester Adriaen Van Vossenhoolen, aen de Edele, seer voorsichtige, ende wijse Heeren, Wedthouders, ende Raedt der vermaerder Coopstadt van Antwerpen, Inhoudende de maniere, figueren ende bediedenisse van de wonderlijcke teekenen gesien inder lucht, op sinte Mathijsdach laest leden, etc.
Antwerpen, Jan van Ghelen, [1564]. Ex. Brussel, KB.

12. Idem:
1573 [Franç. de Mendoça] Vande miraculeuse teeckenen gheschiet in Vranckrijck den 5. May 1573.
Antwerpen, Ant. Thielens, 1573. Ex. Gent, UB.

13. Idem:
1573 [Jan de Coster, alias Jan Stroosnijder] Warachtighe ende wonderlijcke beschrijvinghe die gheschiet sijn tot Lueven in Brabant, vant jaer neghen en tsestich, tottet jaer dry en tseventich toe. Ende principalijck vanden grooten watervloet die gheschiede den achsten dach in januario. Int jaer M.D.LXXIII. (Ghecomponeert by Jan Stroosnijder).
Leuven, Jacob Heyberchs, 1573., Ex. Brussel, KB, VH 27.437 A.
Facsimile en transcriptie: E. COCKX-INDESTEGE, G. HUYBENS, W. WATERSCHOOT, Lei-toon. Memorabilia lovaniensia 1569-1573. Peer, 1998, 31-45. BT 829

14. Idem:
1573 [Hendrik Diependaele] Wonderlijcke ende warachtighe beschrijvinghe vanden overloop des waters, gheschiet tot Loven in Brabant den achsten dach in Januario, Anno M.D.LXXIII.
Leuven, Jan Boogaerts, 1573. Ex. Brussel, KB, VH 27.438 A 1.
Facsimile en transcriptie: E. COCKX-INDESTEGE, G. HUYBENS, W. WATERSCHOOT, Lei-toon. Memorabilia lovaniensia 1669-1573. Peer, 1998, 63-77. BT 4635

15. Idem:
1597 Een waerachtighe Verschrickelijcke Nieuwe Tijdinghe van Bloet ende Sulpher, het welcke God almachtich uut de Locht heeft laten Reghenen binnen ende buyten der Stadt Stralesondt, Ende oock een wonderlijcke verschijninge by eenen Burger genaemt Hans Germer, (aldaer in der Stadt woonachtich) Ende al wat hem buyten in den Velde opten wech is te ghemoet gecomen, Moecht ghy lieve Leser al hier int korte verstaen ende bemercken. Eerst gedruct te Barth in Pomeren in der Vorstlijcke Druckerije, 1597.
Amsterdam, Peeter Gevaerts, 1597. Ex. Leiden, Bibl. Thys.

16. In te lassen op p. 190, lemma TABAK:
[Nicolas Monardes] Beschrijvinge van heerlijcke kruydt ghenaemt Tabaco. [Vertaling N. Jansz. van der Wondt].
Rotterdam, Jan van Waesberghe, [ca. 1600]. Ex. Londen, BL.

17. In te lassen op p. 221, sub ANHOLT, wordt nr A 339:
FSSB, Schmitz 33, 15de eeuw, niet gefolieerd; medische en technische recepten, aqua vitae, distillaten, hematoscopie, kwade dagen, pesttraktaat, etc.
Ed. R. JANSEN-SIEBEN, Het pestregimen van Arent Schryver. In: De Pest in de Nederlanden: medisch-historische beschouwingen 650 jaar na de Zwarte Dood. Vierde symposium "Geschiedenis der Geneeskundige Wetenschappen". Brussel, 1999, 109-140 (Academia Regia Belgica Medicinae, Dissertationes, Series Historica 7)

18. In te lassen op p. 222, sub Antwerpen, MPM, wordt nr A 429:
Antwerpen, MPM, 173 (Zaal III, 36), anno 1400, 248 ff.; comput-figuren, dierenriemtabel, eigenschappen van zodiak in tabelvorm, eeuwigdurende kalender, verklaringen voor gebruik der tafels, kalender bisdom Utrecht.

19. In te lassen op p. 225, sub Antwerpen, SA, wordt nr A 611:
Antwerpen, SA, [houten drieluik], anno 1517, theriacum en andere farmaceutische recepten; Inc. Om des wille dat de heeren marcgrave borghe-

meester en scepenen ... Ed. D.A. WITTOP KONING, De oudste pharmaceutische ordonnantien van Antwerpen. In: Pharmac.Ts.België 33 (1956) 249-255.

20. In te lassen op p. 244, bij Brugge, SA, Oud Archief, reeks 538, is nr. B 350:
l blad perkament, fragment van de chirurgie van Henri de Mondeville. Ed. D. GEIRNAERT, Wanneer die cuere in wonden wert: signalering van een onbekend artes-fragment. In: W.P., GERRITSEN, Annelies van GIJSEN en Orlanda S.H. LIE, Een school spierinkjes. Hilversum, 1991, 62-67.

21. In te lassen op p. 298, vóór Gent, RA, wordt nr G 41:
Gent, Kon. Bond v.d. Oostvl. Volkskundigen, La 55(10); 16de e., 4 ff.; pesttraktaat. Ed. W.L. BRAEKMAN, Een Westvlaams pesttraktaatje uit de 16de eeuw. In: Oostvlaamse Zanten 68 (1993) 210-230.

22. In te lassen op p. 299, sub Gent RA, wordt nr G 101:
Gent, RA, Machelen Kerk, nr 500, 14de eeuw,; 2 onvolledige, geschonden bladen perkament; fragmenten van Johan Ypermans 'De Medicina'. Ed. W.L. BRAEKMAN, Fragmenten van Johan Ypermans 'De Medicina'. In: KANTL 1990, 2-15.

23. In te lassen op p. 304, sub Gent, UB, wordt nr G 301:
Gent, UB, 1021 B, 16de eeuw; 72 ff.; f. 59v-72: Latijn en Nederlands, toverformules, bezweringen, rituelen.

24. In te lassen op p. 313, sub Göttingen, UB, wordt nr G 591:
Göttingen, UB, 8 Cod.Ms.theol. 295i, 15de eeuw; 477 ff.; f.2r-32r: (geestelijke) pelgrimsreis naar het H. Land, door Heer Bethlehem; zelfde tekst in Londen, BL, Add. 24937 en talrijke drukken.

25. In te lassen op p. 372, sub Leiden, UB, wordt nr. L161:
Leiden, UB, BPL 3382, 15de eeuw; medisch handschrift, waarin o.m. een 100-tal distillaat-recepten.

26. In te lassen op p. 399, sub London, BL, wordt nr L 981:
Londen, BL, Sloane 3736; 26ff., 16de eeuw; ff.12v-13v: losse medische recepten. Ed. W.L. BRAEKMAN, Zestiende-eeuwse geneeskundige recepten van Meester Jan Jacob uit Roosendaal. In: Volkskunde 93 (1992) 75-93.

27. In te lassen op p. 410, vóór Mechelen, SA, wordt nr M 119:
Mechelen, Aartsbisschoppelijk Archief, Hs. Muizen 5, na (in ?) 1541; 110 ff.; voorschriften m.b.t. de maaltijden, kleding, weven, fermerie, keukenrecepten, rekenen, maten en gewichten.

28. In te lassen op p. 410, sub Mechelen, SA, wordt nr M 121:
Mechelen, SA, Ord.mag. S.V. nr.1, anno 1536, f.120: medische ordonnantie. Ed. G. aperçu historique sur La Médecine et les Médecins à Malines avant le XIXe siècle. In: Bull.Cercle Archéol., littér. et artist. de Malines 10 (1900) 121-300.

enz., enz.

R.J.S.

FORUM

Geheimschrift in het Hattemse handschrift

Van Dirk Geirnaert ontvingen wij een reactie op het artikel 'Beproefde middeleeuwse recepten in het Hattemse Gemeentearchief (in *W-mail* 2 (2001) 2, 8-15). Het betreft het 'geheimschrift' in het medische handschrift Oud Archief 958, en wel in een recept op f.24v, dat wij hier voor de duidelijkheid nogmaals afdrukken:

> [Oft een vrouw] *EGGHUBMTS. So neemt rooswater, wat suyckers daer in gedaen EDMWSVAGM en smeertet dan met dese salve. Maeckt een douck nat in soere room boven van der teyle ende LDTSAG meucht daer. Daer boven dun droog lywaet, dan maeckt een douck nat in roosoly en DSMSHAG meucht.*

Kort samengevat vraagt Dirk Geirnaert zich af of hier een taboe-onderwerp behandeld wordt en of het doorgestreepte *oft een vrouw* niet gewoon een kopiistenfout is. Hij denkt (na enig puzzelen) dat elke letter in de reeksen staat voor een geheel woord. In de context van dit recept interpreteert hij de combinatie *SVAGM* (eind tweede reeks) dan als *So Vele Als Gi Meucht*. Volgt de suggestie dat het gecombineerd bekijken van alle geheimschriftplaatsen in het handschrift de oplossing misschien wat dichterbij brengt.

Ik wil hier kort op reageren zonder de pretentie dat hieraan een grondig wetenschappelijk onderzoek vooraf is gegaan. Het betreft mijn bevindingen bij

het maken van de diplomatische transcriptie van de tekst. Om te beginnen is het bovenstaande recept helaas de enige tekstplaats waar deze letterreeksen voorkomen. Wel bevat het handschrift twee andere vormen van geheimschrift (laten we het voorlopig zo noemen), die op meerdere plaatsen voorkomen en gemakkelijker op te lossen zijn. Enerzijds zijn dit zeer langgerekt geschreven woorden en fragmenten, anderzijds fragmenten waarin sommige woorden tot letters zijn afgekort. Een citaat als "hem l het m spel" kan bijvoorbeeld gelezen worden als "hem *lust* het m*inne* spel". In alle gevallen geldt dat deze tekstplaatsen alleen in de context gelezen danwel geïnterpreteerd kunnen worden. Bovendien blijkt het dan steeds om intieme mannen- en vrouwenzaken te gaan, zoals sexualiteit of de behandeling van ziekten van de geslachtsorganen.

Het lijkt dus aannemelijk dat in het recept met de unieke letterreeksen inderdaad een taboe-onderwerp aan de orde is, aangezien ook hier de tekst bewust onleesbaar is gemaakt voor buitenstaanders (hetgeen natuurlijk vragen opwerpt over beoogd publiek en functie van deze tekst). Op dezelfde pagina worden ook middelen tegen aambeien en voor een goede stoelgang beschreven. Iets minder taboe? Het doorgestreepte *oft een vrouw* past wel in deze context, maar is niet met zekerheid aan het recept met geheimschrift te koppelen.

De door Dirk Geirnaert voorgestelde partiële oplossing van de letterreeksen lijkt mij een goed begin en hoewel er geen vergelijkbare reeksen voorhanden zijn, biedt deze artestekst met zijn geregeld terugkerende vaste formuleringen zeker aanknopingspunten voor vervolgonderzoek. Want vooralsnog geeft het Hattemse handschrift zijn geheimen niet zonder slag of stoot prijs.

Noor Versélewel de Witt Hamer

BERICHT UIT DE SUBGROEPEN

WEMAL Sidrac - het valt niet mee!

We schreven in het vorige nummer: "In de tweede [fase] zullen de vertalingen en plein comité kritisch beoordeeld worden." Die fase is inmiddels aangebroken en het comité is wel heel kritisch. Om toch enige vaart in het werk te houden komen we nu elke week eenmaal samen.

Het probleem waar we telkens voor komen te staan is: begrijpen we niet wat de bedoeling van de auteur is of hebben we te maken met een corrupte tekst? Onze kennis van middeleeuwse wetenschap en volksgeloof neemt bij het lezen van de Sidrac toe, maar schiet toch geregeld tekort. Op dit moment speelt speciaal onze astrologische onwetendheid ons parten. Het plan is om in het volgende nummer een wat uitvoeriger artikel aan de Sidrac-vertaalproblematiek te wijden.

Jaap Staal

WEMAL Handschriftelijke context

Op de plenaire studiedag van WEMAL die vorig jaar in Gent plaatsvond, werd een zevental lezingen gehouden over de handschriftelijke context van Middelnederlandse artesliteratuur. Al gauw bleek dat dit thema een vruchtbaar uitgangspunt was voor verder onderzoek. Een logisch vervolg op deze studiedag was dan ook het besluit om de lezingen uit te werken tot artikelen. Het gaat om de volgende bijdragen:

- Wim van Anrooij, 'Een weinig courante combinatie. Volkstalige artesliteratuur en (Noord-)Nederlandse historiografie in middeleeuwse verzamelhandschriften'.
- Erwin Huizenga, '"Als ons ordineerde de groete Lanfranc". De handschriftelijke overlevering van de *Jonghe Lanfranc*'.
- Nolanda Klunder, 'Op het breukvlak van geestelijke en artesliteratuur. De handschriftelijke inbedding van de Middelnederlandse *Lucidarius*-teksten'.
- Orlanda Lie, 'De middeleeuwse physiognomie in Middelnederlandse handschriften'.
- Joris Reynaert, 'Kwade en goede dagen in Middelnederlandse handschriften'.
- Lenny Veltman, 'Een breed spectrum tussen hemel en aarde. Astronomie in verzamelhandschriften'.

Het plan is om deze artikelen te publiceren, hetzij in de vorm van een themanummer van een tijdschrift, of als een afzonderlijke publicatie. Vermoedelijke verschijningsdatum: eind 2002 of begin 2003.

Orlanda Lie

WEMAL Bloemlezing

In de afgelopen twee jaar hebben negen actieve WEMAL-leden tussen de bedrijven door gewerkt aan een editie en inleiding van Middelnederlandse artesteksten. En nu is het zover: de kopij is naar de drukker. Ons boek, getiteld *Een wereld van kennis. Bloemlezing uit de Middelnederlandse artesliteratuur*, bevat de volgende hoofdstukken:

- Inleiding (Erwin Huizenga, Orlanda Lie en Lenny Veltman)
- Taalonderwijs: vier triviumteksten (Ben van der Have)
- Tussen tijd en ruimte. De chronologie in de Middelnederlandse Ashendenvertaling (Annelies van Gijsen)
- Een astrologisch traktaat voor een adellijke dame. Aleid van Zandenburg en de Berlijnse codex mgq 1404 (Lenny Veltman)
- "Leringhe van alkemien". Een berijmde appendix bij de Middelnederlandse prozavertaling van *Tabula chemica* (Veerle Fraeters)
- Lezend reizen. Joos van Ghistele op bezoek bij de sultan van Kaïro (Hans van Dijk)
- "Ende dienet ter tafelen". Culinaire recepten uit de Middeleeuwen (Christianne Muusers)
- "Twerc der handen makende sontheyt". Willem van den Egher tussen ganzenveer en scalpel (Erwin Huizenga)
- Verborgen kennis in de Middeleeuwen. De magische recepten van het Hattemse handschrift C 5 (Orlanda Lie)
- De beschrijvingen van slangen in *Van den proprieteyten der dinghen* (Saskia Bogaart en Marcel van der Voort)

De productie is in handen van Uitgeverij Verloren te Hilversum. De verwachte verschijningsdatum is in maart 2002. Alle WEMAL-leden worden te zijner tijd uitgenodigd voor de feestelijke presentatie van ons eerste papieren kindje.

Orlanda Lie

WEMAL Platenboek - pluizen en beschrijven

Aansluitend op het vorige verslag over het platenboek kan ik een langzame maar zekere voortgang melden. We hebben een voorlopig systeem om de gevonden platen en afbeeldingen te beschrijven en nu maken wij deze beschrijvingen. In formaties van twee en met Jansen-Sieben in de hand, pluizen wij alle bibliotheken in de buurt na. Eerst dicht bij huis en later steeds verder. De UB in Leiden en Utrecht vormen op dit moment ons werkterrein.

Tijdens dit pluizen zijn enkele vragen gerezen over het beschrijven van de afbeeldingen. Ik zal een paar voorbeelden geven (overigens zonder een antwoord klaar te hebben):

> Maken we onderscheid tussen tabellen en afbeeldingen? Zo op het eerste gezicht is dit een logisch onderscheid en dan moet je wellicht tabellen niet opnemen. Maar afbeeldingen bij meetkundige teksten wil je wel opnemen bij de beschrijvingen, terwijl ze sterk op tabellen kunnen lijken.
>
> Op de titelpagina's van 16^{e}-eeuwse theses staan dikwijls dezelfde afbeeldingen. Neem je deze afbeeldingen op, omdat ze bij een wetenschappelijke tekst staan of neem je de afbeeldingen niet op, omdat ze 'slechts' op de titelpagina staan en/of omdat ze veelvuldig herhaald worden?

Tot slot treffen wij in verschillende exemplaren van het *Repertorium* van Jansen-Sieben aantekeningen van gebruikers aan. Het betreft hier aantekeningen van nog niet genoemde arteshandschriften en -drukken. Deze aanvullingen zijn bijzonder bruikbaar voor ons. Daarom sluit ik af met een oproep aan iedereen van WEMAL: geef ons alle aanvullingen op het Repertorium. Zo kunnen wij onze bibliotheekbezoeken efficiënt besteden. En natuurlijk dank ik jullie al bij voorbaat voor de informatie.

Els Meijknecht

RECENSIE

Een koopman in Venetië

Een koopman in Venetië. Een Italiaans-Nederlands gespreksboekje uit de late Middeleeuwen. Uitgegeven door José de Bruijn-van der Helm, Fons van Buuren, Maria Donkelaar, Gisela Gerritsen-Geywitz en Orlanda Lie in samenwerking met Ria Jansen-Sieben en José van Aelst. Hilversum, Uitgeverij Verloren, 2001. ISBN 90-6550-644-6. Prijs *f* 59,50.

In het *Repertorium van de Middelnederlandse artes-literatuur* van Ria Jansen-Sieben staan onder de ingang *gespreksboek* zes handschriften vermeld. Van één daarvan (Londen, BL, Add. 10802) is recentelijk een editie verschenen onder de welluidende titel *Een koopman in Venetië*. Het titelblad vermeldt maar liefst vijf editeurs en nog twee medewerkers. Waarom zoveel wetenschappers voor zo'n bescheiden handschrift? Het antwoord op deze vraag wordt snel duidelijk als men de editie ter hand neemt: expertise vanuit verschillende vakgebieden was noodzakelijk om deze bron goed te kunnen onderzoeken. Het gaat om een boekje waarin telkens een regel Italiaans gevolgd wordt door zeer letterlijke vertaling in het Middelnederlands. Wat de inhoud betreft: er komen allerlei ethische, praktische en godsdienstige kwesties aan de orde, die telkens op de een of andere manier verband houden met het koopmanschap. Om een voorbeeld te geven van de vermenging van onderwerpen: het langste gedeelte wordt gevormd door een gesprek tussen twee vrienden: een oudere en een jonge. De oudste is verliefd geworden op zijn dienstmaagd; de ander overtuigt hem ervan dat het een dwaze liefde is en brengt in zijn betoog ook aspecten van het koopmansberoep ter sprake. Een en ander loopt uit op een lesje in tellen: in Arabische cijfers zijn de getallen 1 tot en met 99 genoteerd met daarboven voluit geschreven de Italiaanse benamingen.

Dit koopmansboek is vanuit verschillende invalshoeken onderzocht. Na een bespreking van de inhoud volgen een gedetailleerde handschriftbeschrijving en een analyse van de taal (zowel van het Italiaans als van het Middelnederlands) alsmede van de vertaaltechniek. De voornaamste conclusies: het handschrift is een autograaf, waarschijnlijk aangelegd voor privé-gebruik. Het geheel lijkt een soort notitieschrift en er zijn veel correcties aangebracht. Nadere analyse wijst uit dat de Italiaanse tekst waarschijnlijk het eerst neergeschreven is, en niet is overgenomen uit een of andere schriftelijke bron, maar al schrijvende is geformuleerd. Het dialect is dat van Noordoost-Italië (de Venetostreek), maar de fouten in spelling en morfologie wijzen uit dat een en ander gemaakt is door iemand die het Middelnederlands als moedertaal had. Het dialect van het Middelnederlands is

(Oost-)Brabants. De Middelnederlandse tekst is al vertalend genoteerd. Deze interessante conclusies worden vervolgens in een brede cultuurhistorische context geplaatst, waarbij de handelsrelaties tussen Noord-Italië en de Zuidelijke Nederlanden en de vorming van de koopman (praktisch en ethisch) besproken worden. Na deze omvangrijke inleiding volgt de teksteditie zelf, met een dubbele vertaling: het Italiaans in modern Italiaans, het Middelnederlands in het modern Nederlands. Zo is het koopmansboek vanuit verschillende invalshoeken belicht, waarbij opvalt hoe goed de resultaten op elkaar betrokken zijn: hier is werkelijk interdisciplinair gewerkt, en dan is het alleen maar verheugend dat er zoveel specialisten hebben samengewerkt op één bron.

Een interessante vraag is natuurlijk wat indertijd de functie van het boekje was. De editeurs formuleren een tweeledig antwoord: het kon dienen als leer- en oefenboek voor iemand die het Italiaans onder de knie wil krijgen en men kon er de ethiek van het koopmansvak uit leren, door de inhoud van de verzamelde teksten. Dat laatste is overtuigend aangetoond, maar ten aanzien van de praktische functie wil ik een kanttekening plaatsen: die functie is niet zo scherp geformuleerd als had gekund. De opties leer- èn oefenboek zijn moeilijk met elkaar te verenigen, althans gezien vanuit de maker van het geheel. Voor die persoon geldt: òf hij kende geen Italiaans en moest de taal leren òf hij kende wel wat Italiaans en wilde kunnen oefenen. Het is jammer dat de editeurs de beide mogelijkheden niet wat meer uit elkaar gehouden hebben. Zij lijken het meest te voelen voor leerboek. Meer dan eens wordt als argument genoemd de wijze waarop de getallenreeksen genoteerd zijn. Daaruit blijkt namelijk zonneklaar dat de Middelnederlandse woorden voor de cijfers bekend waren: de Italiaanse woorden zijn, als gezegd, voluit geschreven en gaan vergezeld van Arabische cijfers. Degene die dit op deze wijze noteerde, hoefde dus niet meer te leren tellen in het Middelnederlands. Dat lijkt me heel overtuigend, maar betekent dat wel dat de maker geen Italiaans kende? Zoals ik vorig jaar in Italië aan den lijve ondervonden heb: in een taal die je slecht kent, zijn de getallen grote struikelblokken (het uit elkaar houden van *quatordeze* en *quaranta doy*). Met andere woorden: de observatie over de getallenreeksen pleit voor een leerfunctie, maar sluit een oefenfunctie (voor iemand met enige basale kennis van de taal in kwestie) niet uit.

Een meer impliciete ondersteuning van de leerboekhypothese wordt ontleend aan het genre van de gespreksboekjes. Er zijn namelijk heel wat Middeleeuwse taalgidsen voor kooplieden bekend: van twee- of meertalige woordenlijsten tot tweetalige conversatieboekjes, waarin voorbeeldgesprekken in de verschillende talen zijn opgenomen. Het is duidelijk dat ook het koopmansboek tot dit type boekjes behoort, maar tegelijk valt op dat in het koopmansboek precies een aantal onderdelen ontbreken die bij andere boekjes de leerfunctie duidelijk aantonen, namelijk een grammatica en woordenlijsten. Zou dat nu juist geen essentieel ver-

schil kunnen zijn, waardoor het koopmansboekje zich in functie een weinig onderscheidt van het genre?

Het is aan de andere kant evident dat de opsteller van het boek wèl wat Italiaans kende. Dat blijkt heel overtuigend uit de studie van het handschrift zelf en de wijze waarop de tekst genoteerd is: eerst (niet foutloos) het Italiaans, dan (zoekend) de Middelnederlandse vertaling. Dan is het mogelijk dat de maker wel een basiskennis Italiaans in huis had, maar de getallen nog extra wilde kunnen oefenen (of naslaan).

Al met al vind ik een *primaire* functie als oefenboek het best te verdedigen, omdat de maker zijn eigen oefenstof bijeenbracht heeft, in beide talen. Het is dan goed mogelijk dat het handschrift door *latere* eigenaren als leerboek gebruikt is: daarbij zou dan wellicht de slijtage door intensief gebruik zijn ontstaan.

Dit alles neemt niet weg dat ik *Een koopman in Venetië* met veel plezier gelezen heb: in deze editie wordt een bijzondere bron voorzien van een interessante en heldere toelichting en met aanstekelijk enthousiasme toegankelijk gemaakt.

Dieuwke van der Poel

RECENT VERSCHENEN LITERATUUR

B. Ankarloo en S. Clark (ed.), *Witchcraft and Magic in Europe*. Vol. 3: *The Middle Ages*. Londen, 2001.

[Begeleidende tekst uit catalogus:] 'Between the age of St. Augustine and the sixteenth-century Reformations magic continued to be both a matter of popular practice and of learned inquiry. This volume deals with its use in such contexts as healing and divination and as an aspect of the knowledge of nature's occult virtues and secrets. Also covered is the development and consolidation of official prohibitions of magic, the growing tendency to think of magic in terms of superstition and heresy, and the emergence of the stereotype of the devil-worshipping witch.'

W. Bracke en H. Deumens (ed.), *Medical Latin from the Late Middle Ages to the Eighteenth Century. Proceedings of the European Science Foundation Exploratory Workshop in the Humanities. Organized under the Supervision of Albert Derolez in Brussels on 3 and 4 September 1999*. Brussel, 2000. Academia Regia Belgica Medicinae - Dissertationes. Series Historica 8. [Hierin ook veel interessants over de verhouding Latijn-volkstalen. Inhoud o.a.:]

M.R. McVaugh, 'Surface Meanings: The Identification of Apostemes in Medieval Surgery', 13-29; M.-L. Monfort, 'La notion de vulgate hippocratique', 53-66; T. Pesenti, 'How Did Early Printers Choose Medical Commentaries for the Press?', 67-92; I. Maclean, 'The Diffusion of Learned Medicine in the Sixteenth Century through the Printed Book', 93-114; P.M. Jones, 'Medical Libraries and Medical Latin, 1400-1700', 115-135; D. Jacquart, 'Médecine et lexicographie au XVe siècle: Jacques Despars dans les traces de Simon de Gênes', 137-150; G. Keil, 'Zwei altdeutsche Übersetzungen der *Diaetae particulares* von Isaak Judäus', 197-222.

M.-A. Brayer (ed.), *Orbis Terrarum - Ways Of World Making*. Antwerpen, 2000. [Catalogus bij gelijknamige tentoonstelling.]

W.L. Braekman, 'Middeleeuws "nutscap van evelen": een medisch receptarium uit het stadsarchief'. In: *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst te Mechelen* 103 (2000), 97-123.

W.L. Braekman, 'Zestiende-eeuwse remedies uit Meerbeke voor jachtvogels en -honden'. In: *Verslagen en mededelingen van de Koninkelijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* N.R. (2000), 221-240.

J. de Bruijn-van der Helm, F. van Buuren, M. van Donkelaar, G. Gerritsen-Geywitz en O. Lie (ed.), in samenwerking met R. Jansen-Sieben en J. van Aelst, *Een koopman in Venetië. Een Italiaans-Nederlands gespreksboekje uit de late Middeleeuwen*. Hilversum, 2001. Middelnederlandse tekstedities 6.

W.J. Courtenay en J. Miethke (ed.), *Universities and Schooling in the Middle Ages*. Leiden, 2000. Education and Society in the Middle Ages and Renaissance 10.

L. Demaitre, 'Domesticity in Middle Dutch "Secrets of Men and Women"'. In: *Social History of Medicine* 14 (2001), 1-25.

A.-M. Doyen-Higuet, 'Contribution à l'histoire de la médecine vétérinaire: à propos des textes hippiatriques grecs'. In: *Scientiarum Historia* 27 (2001), 3-52.
Met veel prachtige kleurenafbeeldingen uit een Grieks hippiatrisch handschrift.

W. S. van Egmond en M. Mostert (red.), *Spelen in de Middeleeuwen. Over schaken, dammen, dobbelen en kaarten*. Hilversum, 2001. [UBM 17]
Inhoud: MARCO MOSTERT, 'Het spelelement in de middeleeuwse beschaving'; A.P. ORBÁN, '"Ieder spel is ijdelheid": Enkele visies op het 'spel' in de oudchristelijke en middeleeuwse Latijnse literatuur'; ANNEMARIEKE WILLEMSEN, 'De materiële cultuur van het spel'; JOHANN-CHRISTIAN KLAMT en LIA COUWENBERG, 'De moraal van het schaakspel versus het dobbelen: bekende en minder bekende voorstellingen opnieuw bekeken'; ARIE VAN DER STOEP, 'Middeleeuws damspel, volgens de oude en volgens een nieuwe versie'; REMKE KRUK, 'Is schaken wel een spel voor heren? Over het schaakspel in de middeleeuwse Arabische cultuur'; WOJCIECH IWÁNCZAK, 'Het schaakspel in middeleeuws Bohemen'; RENÉ STUIP, 'Een les voor de koning'; BART BESAMUSCA, '"In dien hoec gemat": gemengd schaken in de Middelnederlandse verhalende literatuur'; MARCO MOSTERT, 'Kansspelen in laatmiddeleeuws Italië'.

R. French, *Ancients and Modern in the Medical Sciences. From Hippocrates to Harvey*. Aldershot, 2000. Variorum Collected Studies Series 685.

L. García-Ballester, *Medicine in a Multicultural Society. Christian, Jewish and Muslim practitioners in the Spanish Kingdoms, 1222-1610*. Aldershot, 2001. Variorum Collected Studies Series 702.

M. Gibson, *Demons, Aliens and Exorcists. A History of Magic, Superstition and Witchcraft*. Stroud, [verschijnt februari 2002].

M. Green, *Women's Healthcare in the Medieval West. Texts and Contexts*. Aldershot, 2000. Variorum Collected Studies Series 680.

B.A. Henish, *The Medieval Calendar Year*. Pennsylvania, 2000.
[Beschrijft m.n. de picturale traditie met betrekking tot de kalendermaanden, en de manier waarop daarmee in de late middeleeuwen werd omgegaan. Zeer veel illustraties.]

A. Janse en J.M. van Winter, 'Een bruiloftsmaal aan het Hollandse hof in 1369'. In: *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 3 (2000), 163-195.

A.Th. Lantink-Ferguson, 'De stadsarmborstier. De gevarieerde werkzaamheden van de kruisboogmaker'. In: *Scientiarum Historia* 27 (2001), 53-72.

O.S.H. Lie, 'Gevaarlijke vrouwen'. In: *Surplus. Over boeken en schrijfsters* 15 (2001), 5-7.

O.S.H. Lie, 'Middelnederlandse literatuur vanuit genderperspectief'. In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 117 (2001), 246-267.

M.R. McVaugh, 'Cataracts and Hernias. Aspects of Surgical Practice in the Fourteenth Century'. In: *Medical History. A Quarterly Journal Devoted to the History of Medicine and Related Sciences* 45 (2001), 319-340.

T. Padmos en G. Vanpaemel (ed.), *De geleerde wereld van Keizer Karel. Catalogus tentoonstelling Wereldwijs. Wetenschappers rond keizer Karel*. Leuven, 2000. Symbolae Facultatis Litterarum Lovaniensis, Series B, 19.

W.F. Reddig, *Bader, Medicus und Weise Frau. Wege und Erfolge der mittelalterlichen Heilkunst*. München, 2000.

N.G. Siraisi, *Medicine in the Italian Universities, 1275-1600*. Leiden [etc.], 2001. Education and Society in the Middle Ages and Renaissance 12.
[Belangrijke verzameling van vijftien eerder gepubliceerde, merendeels lastig verkrijgbare artikelen.]

M. van der Voort, *Dat seste boec van serpenten.Een onderzoek naar en een uitgave van boek VI van Jacob van Maerlants* Der naturen bloeme. Diss. Nijmegen. Hilversum, 2001. Middeleeuwse Studies en Bronnen 75.